

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.90

VIACHESLAV O. OLITSKYI

Sumy State Pedagogical University (Sumy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

AGENCY-OPERATIONAL ACTIVITIES OF SOVIET SPECIAL SERVICES IN THE ENVIRONMENT OF THE ORTHODOX CLERGY OF UKRAINE (1953–1964)

Abstract. *The purpose of the article is a comprehensive analysis of the stages, forms, methods and consequences of the agent-operational activity of the Soviet state security bodies among the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR in 1953–1964. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the agent-operational activity of the Soviet special services among the Orthodox clergy of Ukraine during the Khrushchev era of social transformations has become the object of a separate scientific study. The research methodology uses the principles of historicism, scientific objectivity, critical analysis of sources, and a comprehensive approach. Special methods of historical research were used: archival and source studies, content analysis, critical-interpretative, prosopographic, institutional, and geohistorical. Conclusions. From 1953 to 1964, the agent-operational work of the Soviet state security bodies among the Orthodox clergy in the Ukrainian SSR acquired new scales and forms. Soviet special services gradually transitioned from mass repressions to spot-on operational work. The priority was expanding the agent network among the clergy, particularly in dioceses, monasteries and parishes. Active identification of influential clergymen, particularly with “contacts abroad”, was carried out. During 1956–1959, there was a sharp increase in the attempts to recruit agents from among believers who would infiltrate religious structures. The emphasis shifted to the search for agents among active priests, monastery residents, bishops, and active parishioners capable of influencing other clergy. Starting in 1960, with the new directives of the Central Committee of the CPSU, the KGB bodies were to create a qualitatively new type of agent apparatus – narrow in number but maximally effective and implemented in the leading church structures. The agent’s main goal was to collect information and actively counteract “reactionary elements” within the Ukrainian Exarchate: stopping opposition sentiments, discrediting the clergy, preventing attempts at uncontrolled communication with international religious centers and organizations.*

Keywords: *Orthodox clergy, monasticism, monasteries, Ukrainian Exarchate, church policy, Soviet special services, agents, KGB.*

Citation. Olitskyi, V.O. (2025). Agency-operational activities of Soviet special services in the environment of the Orthodox clergy of Ukraine (1953–1964). *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 90-99. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.90

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ОЛІЦЬКИЙ В.О.

Сумський державний педагогічний університет (Суми, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>**АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ (1953–1964)**

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз етапів, форм, методів та наслідків агентурно-оперативної діяльності радянських органів держбезпеки у середовищі православного духовенства УРСР у 1953–1964 рр. Наукова новизна полягає в тому, що вперше агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України епохи хрущовських соціальних перетворень стала об'єктом окремого наукового дослідження. Методологія дослідження – принципи історизму, наукової об'єктивності, критичного аналізу джерел та комплексний підхід. Використано спеціальні методи історичного дослідження: архівно-джерелознавчий, контент-аналізу, критико-інтерпретативний, просопографічний, інституційний, геоісторичний. Висновки. У період з 1953 р. по 1964 р. агентурно-оперативна робота радянських органів держбезпеки в середовищі православного духовенства в УРСР набула нових масштабів і форм. Радянські спецслужби почали поступовий перехід від масових репресій до точкової оперативної роботи. Пріоритетом стало розширення агентурної мережі серед духовенства, зокрема в єпархіях, монастирях і парафіях. Проводилася активна ідентифікація впливових священнослужителів, зокрема з «контактами за кордоном». Протягом 1956–1959 рр. спостерігається різке зростання кількості спроб вербування агентури саме з середовища віруючих, які мали б інфільтрувати релігійні структури. Акцент зміщується на пошук агентів серед активних священників, насельників монастирів, єпископів і парафіяльного активу, здатних впливати на інше духовенство. Починаючи із 1960 р. відповідно до нових директив ЦК КПРС, органи КДБ мали створити якісно новий тип агентурного апарату – вузький за чисельністю, але максимально ефективний і впроваджений у керівні церковні структури. Основна мета агентурної діяльності полягала не лише у зборі інформації, а в активній протидії “реакційним елементам” у середині Українського екзархату: припиненню опозиційних настроїв, дискредитації духовенства, недопущенні спроб неконтрольованої комунікації з міжнародними релігійними центрами та організаціями.

Ключові слова: православне духовенство, чернецтво, монастирі, Український екзархат, церковна політика, радянські спецслужби, агентура, КДБ.

Цитування. Оліцький, В.О. (2025). Агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України (1953–1964). Сумський історико-архівний журнал. XLV, 90-99. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.90

Дослідження агентурно-оперативної діяльності радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України у 1953–1964 рр. є важливим не лише в контексті релігієзнавчих чи політичних студій, але й як частина переосмислення особистої та колективної історичної травми. У післясталінський період релігійне середовище перетворювалося на простір глибоких етичних конфліктів, особистісних виборів і професійних компромісів. Служіння в умовах постійного нагляду, під тиском агентурних провокацій і можливих репресій, створювало ситуацію, коли навіть внутрішнє духовне життя набувало політичного значення. Особливої уваги потребує вивчення феномену «особистої трагедії» духовної особи в тоталітарному контексті – від свідомої участі в агентурі до опору, що межував із самопожертвою. Актуальність дослідження посилюється і сучасною потребою осмислення радянської спадщини в

церковному житті, рефлексії над колективною відповідальністю й розумінням механізмів контролю через особистісне підпорядкування.

Стаття базується на комплексі розсекречених документів радянських спецслужб, які зберігаються у різних фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Дослідження радянської релігійної політики представлено у працях В. Войналовича (Войналович, 2005), П. Бондарчука, В. Даниленка (Бондарчук, Даниленко, 2012; Даниленко, 2015; Бондарчук, 2019; Даниленко, 2022), В. Пашенка (Пашенко, 2005), Н. Шліхти (Шліхта, 2011), які аналізують адміністративний тиск, правові обмеження та загальні тенденції антирелігійної кампанії, розвиток державно-церковних відносин, релігійне життя населення. Значний внесок у вивчення агентурної діяльності, зосереджуючи увагу на формуванні та функціонуванні агентури в середовищі українського єпископату здійснив Р. Скакун (Скакун, 2025). Окремі аспекти агентурної роботи в середовищі українських архієреїв в умовах хрущовської антирелігійної кампанії та духовних навчальних закладах зачіпав В. Оліцький (Оліцький, 2022; Оліцький, 2025). Однак в темі агентурно-оперативної роботи КДБ серед православних священників Українського екзархату спостерігається суттєвий лакунарний простір, вона залишається малодослідженою.

Метою статті є комплексний аналіз етапів, форм, методів та наслідків агентурно-оперативної діяльності радянських органів держбезпеки у середовищі православного духовенства УРСР у 1953–1964 рр.

Протягом другої половини 1950-х років відбулося суттєве скорочення штатів МДБ-МВС-КДБ, зокрема це стосувалося відділів, які займалися релігійними організаціями. Штат 6-го відділу 4-го управління МВС нараховував 19 оперативників, зокрема 5 із них належали до 1-го відділку, який займався легальними структурами РПЦ, православним підпіллям та православними сектами. Роботу по лінії православного духовенства курував начальник 6-го відділу полковник В. Сухонін, який тримав на зв'язку і екзарха України митрополита Івана (Соколова). Рутинною роботою по РПЦ в Києві займалися старший оперуповноважений майор Максимчук і оперуповноважений капітан Кондратьєв. Перший маючи на зв'язку 9 агентів, вів роботу по церковно-монархічних формуваннях, контролював і надавав практичну допомогу УКДБ Київської області в роботі серед насельників монастирів та віруючих, які концентрувалися навколо них, а також курував роботу по іноземних туристах, які відвідували монастирі Києва. Другий, маючи на зв'язку 6 агентів, зокрема керуючого справами Українського екзархату, мав організовувати роботу серед працівників екзархату, священників Володимирського собору, викладачів та студентів Київської духовної семінарії, а також забезпечувати роботу серед іноземних делегацій, які їх відвідували. Ще троє оперативників 1-го відділку координували роботу по православній лінії в обласних управліннях (Скакун, 2025: 208–209).

У середині 1950-х років, у порівнянні із періодом пізнього сталінізму, скоротилися штати оперативників, які курували релігійне питання і у обласних управліннях. Станом на жовтень 1954 р. 4-й відділок 4-го відділу УКДБ Станіславської області мав 5 оперпрацівників, з яких лише 1–2 були дотичними до роботи по напрямку РПЦ. Через два роки кількість оперативників зросла до 7. Подібною була ситуація і в інших обласних управліннях. Із 4 працівників 4-го відділку 4-го відділу Ворошиловградського УКДБ у 1956–1957 рр. за православне духовенство відповідав лише майор Доркін, який мав на зв'язку 6 агентів, а в роботі 2 справи-формуляри та одну справу оперативної перевірки. За висновками Р. Скакуна, станом на середину 1950-х років загальна кількість оперативників, які займалися православ'ям у КДБ УРСР навряд чи перевищувала 50 осіб. Крім того, рівень їхньої компетенції був досить низьким, адже робота по церковній лінії не вважалася в обласних управліннях престижною і тому мало хто із оперативників

затримувався на даному напрямку довше ніж на кілька років. Багато із них мали паралельно вести чимало справ і по інших лініях (Скакун, 2025: 210).

Попри тимчасову лібералізацію у відношенні РПЦ після смерті Й. Сталіна та стабілізацію державно-церковних відносин, яка тривала до 1958 р., оперативно-агентурна діяльність КДБ щодо православного духовенства в Україні демонструє системну та цілеспрямовану стратегію радянської держбезпеки, що була спрямована на нейтралізацію впливу Церкви як потенційного осередку ідеологічної опозиції. У цей період органи КДБ СРСР дедалі активніше поєднували репресивні методи з тактикою підривної агентурної роботи, спрямованої на внутрішню дезорганізацію середовища духовенства.

У другій половині 1950-х років КДБ при Раді Міністрів УРСР здійснював системну багаторівневу агентурно-оперативну роботу у сфері релігійного життя, зокрема щодо православного духовенства. Характерною рисою цього етапу стало впровадження в дію масштабних планів агентурно-оперативної розробки, узгоджених із центральним апаратом КДБ при Раді Міністрів СРСР. Згідно з настановами, підлягало особливому контролю так зване авторитетне духовенство, тобто священнослужителі, які мали харизму, вплив серед вірян або підозрювалися у симпатіях до національних ідей чи контактів із емігрантськими церковними структурами. У звітності КДБ відзначається наявність серед такого духовенства колишніх діячів УАПЦ, УГКЦ, священників, які перебували на територіях, окупованих Німеччиною у роки Другої світової війни, або ж вихідців із західних областей України (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1102: 299–306, 314–321).

Однією з центральних форм контролю було впровадження агентів у найближче оточення кліриків або серед їх родичів. Так, у документах трапляються згадки про агентів із числа родичів священників, черниць, працівників єпархіальних управлінь, які використовувалися для збору інформації та впливу на поведінку об'єкта розробки. Агентурна мережа поширювалася також на чернечі громади та духовні семінарії (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1102: 314–318).

Значна увага приділялася представникам колишньої УАПЦ, УГКЦ в еміграції та духовенству, яке мало потенціал підтримувати зв'язки з церковними центрами у Канаді, США й Ватикані. Вектор контролю включав не лише фіксацію зв'язків, а й намагання проникнення в еміграційні церковні структури через агентурну розробку осіб, пов'язаних із закордонним середовищем. Особливо активно була діяльність щодо встановлення контролю за каналами комунікації між релігійною еміграцією й українським православним середовищем. Під наглядом оперативних працівників агенти із середовища православного духовенства налагоджували переписку із ієрархами за кордоном: агент "Хмельницький" – з митрополитом Іларіоном (Огієнком) у Канаді, "Оксіюк" – з митрополитом Іваном (Теодоровичем) у США, агент "Ткаченко" отримував інформацію від свого батька – архієпископа Михайла (Хорошого) у Канаді. Агенти "Кардинал" і "234" – діяли у сфері спостереження за архієпископом Мстиславом (Скрипником), агент "Горевої" мав родинні зв'язки із секретарем консисторії в Канаді протоієреєм Митюком (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1105: 41–42).

Особливої уваги з боку КДБ заслуговувала чернеча діяльність. Велась цілеспрямована робота в монастирях, зокрема в Києво-Печерській та Почаївській лаврах, які вважались осередками релігійного консерватизму. У планах оперативної роботи на 1956 р. фіксувались спроби впровадження агентури в якості "блюстителів печер" у Києво-Печерській лаврі (агенти "Михайлюк", "Горський", "Михайлов") та вербування осіб, які займали керівні позиції, зокрема архимандрита Мстислава (Воленкевича) та ієромонаха Веніаміна (Яковенка). Також було розгорнуто оперативну розробку стосовно

групи монахів, які контактували із іноземними паломниками. Радянські спецслужби намагалися впровадити агентів у чернечу громаду лаври та використовувати їх у якості “блюстителів печер”, відповідальних за доступ до місць паломництва, адже вони найчастіше перетиналися та спілкувалися як із українськими та іноземними паломниками, так і представниками закордонних делегацій (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1105: 71–72; Спр.1102: 320–328).

У той самий час в Києві діяло нелегальне угруповання “іоанітів” – релігійне об’єднання, яке очолював самопроголошений “спадкоємець царського престолу”. Частина ченців міста підозрювалася у контактах із даним угрупованням. Для проникнення в групу планувалося використання агентки з числа черниць Введенського монастиря – агент “Гаєрер” (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1105: 42).

Документи радянських спецслужб засвідчують низку проблем у реалізації агентурної роботи: в ряді регіонів, зокрема у Почаєві, не було авторитетної агентури, а діяльність багатьох агентів характеризувалась низькою ініціативністю. Натомість у деяких випадках агентура використовувалася для дискредитації впливових церковних діячів через викриття їхніх біографій – участь в УАПЦ, контакти з ОУН, зв’язки з еміграцією тощо (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1102: 330–341).

До 1958 р. РПЦ пройшла період від етапу стабілізації державно-церковних відносин та навіть певного покращення свого становища до нового масштабного етапу гонінь та переслідувань. Відбулася свого роду ідеологічна мобілізація режиму у зв’язку з XXI з’їздом КПРС 1959 р., який закріпив ідею переходу до комунізму та встановлення повної атеїстичної свідомості в суспільстві. Церква була прямо визначена як один із головних бар’єрів на шляху до цієї мети. Крім того зміцнення функцій Ради у справах РПЦ вимагало від органів держбезпеки підвищення якості агентурної роботи, щоб залишатися ключовим гравцем у системі державного контролю над релігією. Відповіддю на нову державну ідеологічну парадигму, загострення релігійного питання та внутрішні недоліки у діяльності самої спецслужби стали зміни в оперативно-агентурній діяльності КДБ.

У кінці 1950-х років КДБ УРСР здійснював цілеспрямовану оперативно-агентурну роботу, спрямовану на обмеження впливу Православної церкви та її духовенства в українському суспільстві. Ця діяльність була складовою ширшої державної кампанії з витіснення релігії з публічного простору та формування атеїстичного світогляду серед населення. У 1959–1960 рр. в Україні діяло 7807 православних церков, у яких служили 5426 священників. Діяло також 20 монастирів із близько 2200 монахами і монахинями. Функціонували 2 духовні семінарії з 270 студентами (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1424: 109). Такий масштаб вимагав значної уваги органів держбезпеки, які розглядали православне середовище як один із потенційних носіїв антирадянських настроїв.

Одним з основних інструментів впливу КДБ залишалася агентурна мережа. Станом на 1960 р. у православному середовищі діяло 570 агентів, із яких 290 – священнослужителі. Ще 32 особи перебували на розробці як агентурний резерв. Ця мережа використовувалася не лише для збору інформації, а й для реалізації “розкладницьких заходів”: посяяти розбрат, дискредитувати авторитетних священників, зірвати нелегальні ініціативи. У 1959–1960 рр. під тиском КДБ публічно відмовились від служіння 23 православні священники та семінаристи: 1959 р. – 17, 1960 р. – 6. Ще 2 священники були арештовані та засуджені за антирадянську діяльність, а 7 – притягнуті до кримінальної відповідальності за іншими статтями, зокрема, за спекуляцію, хуліганство тощо, що стало інструментом тиску на неугодних (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1424: 110).

Іншою важливою формою втручання, зокрема і за допомогою використання агентури, щоправда переважно єпископату, стало масове закриття парафій. Лише у 1959 р. було ліквідовано 258 православних парафій, а в першій половині 1960 р. – ще 326,

тобто всього 584 за півтора роки. Паралельно проводилось скорочення чернечих громад: у 1959 р. закрито 12 монастирів і скитів, у 1960 р. – ще 8. Такі дії суттєво обмежували інфраструктуру релігійного життя, позбавляючи віруючих можливості брати участь у богослужіннях, виконувати релігійні обряди. КДБ також активно вдавався до компрометації та деморалізації духовенства. Матеріали слідства і судів над священниками цілеспрямовано використовувалися в пресі для дискредитації церковних авторитетів. Водночас частина агентів мала зв'язки за кордоном і використовувалася для збору інформації про діяльність Вселенського патріархату, Сербської та інших православних церков (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1424: 109–111).

У 1960 р. відбулася спроба КДБ сформуванню узагальнений аналітичний зріз ефективності своєї роботи в досліджуваному напрямку. У звітах визнається, що незважаючи на чисельну перевагу агентури в певних регіонах, якість її роботи часто була незадовільною (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 76–83). Визнавалося, що попередня масовість і низький рівень підготовки агентури виявилися неефективними для розв'язання стратегічних завдань контролю над церковним середовищем. Для покращення ситуації запроваджується принципова зміна у підходах радянських спецслужб до агентурно-оперативної діяльності в релігійному середовищі, зокрема серед православного духовенства. Відповідно до директив ЦК КПРС, які було реалізовано через вказівки КДБ СРСР, на місця було спущено завдання якісного оновлення агентурного апарату. Чисельність агентури мала бути зменшена, а натомість її якість – суттєво підвищена. Це означало відхід від вербування випадкових осіб, які мали обмежений доступ до священнослужителів і не володіли потрібною довірою. Замість цього рекомендовано підбирати агентів виключно з числа глибоко інтегрованих віруючих – переважно самих священнослужителів або близьких до них осіб. Відбулася орієнтація на впровадження агентури у керівні церковні органи. Особлива увага зосереджувалася на впровадженні агентів до архієрейського корпусу, єпархіальних управлінь, благочинних округів і духовенства з великим впливом у середовищі віруючих. Йшлося про необхідність залучення до негласного співробітництва саме тих священнослужителів, які мали організаційні, фінансові або моральні важелі впливу на інших представників Церкви. Передбачалося посилення ролі агентури в підриві авторитету нелояльного духовенства.

Від нових агентів вимагалось не лише інформування про настрої й дії релігійного середовища, але й активна участь у заходах дезорганізації, дискредитації окремих кліриків, провокації внутрішніх суперечок, передачі компрометуючих матеріалів тощо. Посилювалися вимоги до конспірації, легендування та оперативного прикриття. Встановлювалися жорсткі вимоги до ретельності підготовки кожного вербування: наголошувалося на потребі розробки довгострокових оперативних комбінацій, створення побутових або службових прикриттів для контактів з агентами, уникнення шаблонного підходу до вербування, що дозволяв об'єктам швидко розпізнавати оперативну гру. З цього часу, агенти мали насамперед впливати на вибори єпископів, розподіл посад у єпархіях, скликання парафіяльних зборів, ухвалення фінансових рішень. Агентура мала не просто інформувати, а й формувати вигідну для органів позицію в середині церковної спільноти. Пропонувалося посилити індивідуальну розробку єпископів, відновити практику інспірованих провокацій, запровадити анонімне спостереження за діяльністю монастирів, а також розширити вербувальні заходи серед церковного причту, водіїв єпископських авто тощо. Усі ці вказівки й тенденції стали підґрунтям для посилення контрольованості православного середовища і використання РПЦ як інструмента ідеологічної стабілізації, водночас не допускаючи її автономності чи “реакційного впливу” (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 15–26, 44–50),

У підсумку, оперативно-агентурна діяльність КДБ на початку 1960-х років перебувала в стадії тактичного перегляду. В умовах нових ідеологічних завдань, пов'язаних із кампанією “повного викорінення релігійних пережитків”, радянська спецслужба прагнула не лише стримати церковну активність, а й остаточно підпорядкувати у першу чергу церковну ієрархію державному контролю – через комбінацію тиску, агентури й адміністративного маніпулювання. У першій половині 1960-х років органи державної безпеки СРСР розгорнули широкомасштабну агентурно-оперативну роботу в середовищі РПЦ, що охоплювала як внутрішню діяльність духовенства, так і зовнішні зв'язки Московської патріархії. Особливу увагу приділяли формуванню та ідеологічному вихованню агентури з числа церковнослужителів. Оперативні співробітники орієнтувалися на переконання тих представників духовенства, які вагалися, схилилися їх до розриву з церковним середовищем. Особливо цінувалися випадки публічного зречення від сану, яке слугувало ідеологічною зброєю в антирелігійній кампанії (ГДА СБУ. Ф.9. Оп.1. Спр.301-СП: 36–38).

Аналіз звітної документації КДБ демонструє розбудову масштабної агентурної мережі, що охопила як єпископат, працівників єпархіальних управлінь, духовних семінарій так і парафіяльне духовенство в різних єпархіях Українського екзархату. У деяких регіонах вдалося створити багаторівневу структуру впливу – від упровадження агентури до канцелярій єпархіальних управлінь до контролю за духовними семінаріями й місіонерською діяльністю. Основними методами залишались вербування кліриків через моральний шантаж, компромат, співпрацю в обмін на поблажливість у побутових чи адміністративних питаннях (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 15–26).

Станом на 1 січня 1961 р. в полі зору оперативних підрозділів КДБ УРСР перебувало 669 осіб духовенства РПЦ, які значились на оперативному обліку. При цьому була сформована широка мережа агентури – 431 агент, з яких 279 вважалися “такими, що заслуговують на довіру”, 156 – “оперативно цінними”, а 18 – діяли як “довірені особи”. Під активну оперативну розробку потрапили щонайменше 27 священнослужителів, з них 18 розроблялися як “особи, що проводять антирадянську діяльність”, а 9 – у зв'язку з підозрою в нелояльності до радянської влади. У 12 випадках вживалися заходи з нейтралізації або компрометації. На окрему увагу заслуговує застосування “профілактичних заходів” – упродовж року вони були застосовані до 32 осіб. Ці заходи передбачали проведення попереджувальних бесід, контроль за висловлюваннями, а іноді – обмеження в служінні чи переведення на інші парафії.

Особливу активність КДБ виявляв у регіонах із підвищеним релігійним напруженням. Згідно з підсумковими даними за 1961 р., найбільше об'єктів на обліку та агентів діяло у таких областях, як: Львівська – 508 об'єктів, 72 агенти; Одеська – 306 об'єктів, 68 агентів; Київська – 243 об'єкти, 34 агенти; Чернівецька – 201 об'єкт, 42 агенти. Загалом, у 1961 р. на території УРСР на обліку КДБ перебувало 6748 об'єктів, що належали до православного духовенства або церковно-релігійного середовища. Водночас агентурний апарат у межах усієї республіки налічував 935 осіб, з яких 143 класифіковані як “оперативно цінні”. Варто зазначити, що у західних областях – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, профілактичні заходи й оперативний облік мали явно виражений ідеологічний характер – православне духовенство тут часто розглядалося як спадкоємець нелегальних греко-католицьких структур і, відповідно, потенційно нелояльне до радянської влади (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 206–207).

Не зважаючи на широку агентурну мережу, фіксується тенденція зниження її ефективності в окремих центрах церковного життя. Зокрема, зазначається, що значна частина агентів передавала поверхневу інформацію, утримувалася від інформування про антирадянські настрої серед духовенства, а в деяких випадках – приховувала подібні

факти. Це спричинило на початку 1960-х років кадрові чистки у самій агентурній мережі та спроби її оновлення через додаткову вербовку серед молодших кліриків і семінаристів. Окремі єпископи, за даними КДБ, уникали прямого адміністрування антирадянської діяльності, але підтримували неофіційні зв'язки з релігійними дисидентами та заохочували націоналістичні симпатії (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 44–50).

У 1960-х роках Почаївська лавра стала одним із ключових об'єктів оперативного інтересу органів державної безпеки УРСР. Документи КДБ свідчать про складну динаміку у відносинах між державою та православним чернечим середовищем, що включала спроби агентурного проникнення, дискредитацію духовенства та адміністративне втручання в життя монастиря. Особливе занепокоєння у КДБ викликала активізація ченців, які не погоджувалися із антирелігійними заходами радянської влади, серед яких ключову роль відігравав благочинний лаври архімандрит Никон (Смаркалов). Братія у захисті лаври здійснювала спроби привернення міжнародної уваги до переслідувань. Так, один із ченців, монах Щур, намагався надіслати до міжнародних організацій, зокрема ООН, матеріали з твердженнями про переслідування ченців місцевою владою. Ці дії були кваліфіковані як прояви антирадянської діяльності й викликали жорстку реакцію зі сторони органів безпеки. Після усунення нелояльного керівництва лаври та призначення намісником Августина, переведеного із Запоріжжя, навколо архімандрита Никона гуртувалась група послідовників, яка виступала проти новопризначеного. У доповідній записці КДБ 1964 р. зазначалося, що фактична влада в лаврі належить архімандриту Никону, який усіляко перешкоджав намаганням адміністрації “навести порядок у монастирі”. Під порядком вбачалося усунення нелояльного чернецтва та формування лояльного до радянської влади та спецслужб монастирського керівництва. У відповідь на зростання впливу опозиційного духовенства в Почаївській лаврі КДБ пропонував низку організаційних заходів, зокрема: вимагати від республіканської ради у справах РПЦ виселення з лаври всіх ченців, які проживали там без прописки; провести реорганізацію духовного складу обителі; звільнити з посади благочинного Никона (Смаркалова); а також перевести “фанатично налаштованих” монахів в інші монастирі або на парафіяльні посади (ГДА СБУ. Ф.16. Оп.1. Спр.947: 196–197).

Завдяки використанню агентури органам державної безпеки разом із партійними та радянськими органами вдалося ініціювати реорганізацію лаврського керівництва, дискредитувати небажаних монахів, перевести неугідних ченців у інші монастирі, зламати спротив внутрішньої опозиції. Згідно з інформаційним повідомленням КДБ УРСР до ЦК КПУ від 23 жовтня 1964 р., заходи місцевої влади з активізації науково-атеїстичної роботи серед віруючих мали на меті зменшення реакційного впливу лаври на населення. Прямим індикатором ефективності цих заходів, за оцінкою органів, стало скорочення кількості паломників та зниження прибутків монастиря від пожертв віруючих (ГДА СБУ. Ф.16. Оп.1. Спр.947: 195).

У системі заходів проти православного духовенства важливою складовою залишалася компрометація кліру шляхом фіксації його “моральних і кримінальних відхилень”. У звітах КДБ УРСР згадуються звинувачення у хабарництві, спробах незаконного придбання церковного інвентарю, матеріалів, а також зловживання у фінансово-господарській діяльності парафій. Компрометуючі матеріали використовувалися і для дискредитації, і для спонукання до вербування (ГДА СБУ. Ф.9. Оп.1. Спр.301-СП: 38–39).

Окремий напрямок становила зовнішня діяльність РПЦ, яку активно контролював КДБ. Органи держбезпеки розглядали цей канал як можливість для контрпропагандистських заходів, впливу на церковну еміграцію, а також – для агентурного проникнення (ГДА СБУ. Ф.9. Оп.1. Спр.301-СП: 41–45).

Отже, у період з 1953 р. по 1964 р. агентурно-оперативна робота радянських органів держбезпеки в середовищі православного духовенства в УРСР набула нових масштабів і форм, що відображають як внутрішньополітичні зміни після смерті Й. Сталіна, так і адаптацію КДБ до нових ідеологічних завдань. Після смерті Й. Сталіна радянські спецслужби почали поступовий перехід від масових репресій до точкової оперативної роботи. Пріоритетом стало розширення агентурної мережі серед духовенства, зокрема в єпархіях, монастирях і парафіях. Проводилася активна ідентифікація впливових священнослужителів, зокрема з “контактами за кордоном”, а також аналіз їхніх ідеологічних орієнтацій. Особливу увагу приділяли особам, що мали зв’язки з Ватиканом, Константинополем або діаспорними структурами.

Протягом 1956–1959 рр. спостерігається різке зростання кількості спроб вербування агентури саме з середовища віруючих, які мали б інфільтрувати релігійні структури. Акцент зміщується на пошук агентів серед активних священників, насельників монастирів, єпископів і парафіяльного активу, здатних впливати на інше духовенство. Однак уже тоді у звітах КДБ визнається низька якість агентурного апарату: агентів часто вербували формально, не забезпечуючи їхньої реальної інтеграції в середовище чи доступу до інформації. У низці випадків агенти навіть сприяли релігійній активності, зокрема відновленню богословських курсів, збору коштів на ремонт церков, а також організації паломництв.

Починаючи із 1960 р. відповідно до нових директив ЦК КПРС, органи КДБ мали створити якісно новий тип агентурного апарату – вузький за чисельністю, але максимально ефективний і впроваджений у керівні церковні структури. Агентів вимагалось вербувати з бажаним оперативним потенціалом. Водночас наголошувалося на припиненні імітації роботи через формальну вербовку агентів, далеких від реального впливу.

Основна мета агентурної діяльності полягала не лише у зборі інформації, а в активній протидії “реакційним елементам” у середині Українського екзархату: припиненню опозиційних настроїв, дискредитації духовенства, недопущенні спроб неконтрольованої комунікації з міжнародними релігійними центрами та організаціями.

Література:

Бондарчук, 2019 – *Бондарчук П.* Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

Бондарчук, Даниленко, 2012 – *Бондарчук П., Даниленко В.* Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського*. 2012. Вип. 3.33. С. 166–180.

Войналович, 2005 – *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Даниленко, 2015 – Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.

Даниленко, 2022 – Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. В.М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.

Оліцький, 2022 – *Оліцький В.* Навчання та побут студентів Київської духовної семінарії (1947–1960 рр.). *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 147–159.

Оліцький, 2025 – *Оліцький В.* Православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 52. С. 87–93.

Пащенко, 2005 – *Пащенко В.* Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

Скаун, 2025 – *Скаун Р.* Агентура НКВС-МДБ-КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2025. 360 с.

Шліхта, 2011 – *Шліхта Н.* Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

References:

- Bondarchuk, 2019 – *Bondarchuk, P.* (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznave doslidzhennia. [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious studies research]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian]
- Bondarchuk, Danylenko, 2012 – *Bondarchuk, P., Danylenko, V.* (2012). Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v URSR (seredyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv). [Peculiarities of the religious situation in the Ukrainian SSR (mid-1950s – first half of the 1960s)]. *Naukovyi Visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho*. Vyp. 3.33. S. 166–180. [in Ukrainian]
- Danylenko, 2015 – Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era: Collective monograph [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph] / Vidp. red. V.M. Danylenko. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. 698 s. [in Ukrainian]
- Danylenko, 2022 – Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy [Ukrainian Society in the 1960s–1980s. Historical Essays] / Vidp. red. V.M. Danylenko. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. 959 s. [in Ukrainian]
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Olitskyi, 2022 – *Olitskyi, V.* (2022). Navchannia ta pobut studentiv Kyivskoi dukhovnoi seminarii (1947–1960 rr.) [Study and life of students of the Kyiv Theological Seminary (1947–1960)]. *Eminak*. № 2 (38). S. 147–159. [in Ukrainian]
- Olitskyi, 2025 – *Olitskyi, V.* (2025). Pravoslavnyi yepyskopat Ukrainy v umovakh khrushchovskoi antyrelihiinoi kampanii [The Orthodox Episcopate of Ukraine in the Conditions of Khrushchev's Anti-Religious Campaign]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vyp. 52. S. 87–93. [in Ukrainian]
- Pashchenko, 2005 – *Pashchenko, V.* (2005). The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – the beginning of the 1990s [The Orthodox Church in a Totalitarian State. Ukraine 1940 – Early 1990s]. Poltava: ASMI, 2005. 630 s. [in Ukrainian]
- Shlikhta, 2011 – *Shlikhta, N.* (2011). The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s]. Kharkiv: Akta. 468 s. [in Ukrainian]
- Skakun, 2025 – *Skakun, R.* (2025). Ahentura NKVS-MDB-KDB u pravoslavnomu yepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvannia, funktsii, modeli povedinky [NKVD-MDB-KGB agency in the Orthodox episcopate of Ukraine (1939–1964): formation, functions, models of behavior]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. 360 s. [in Ukrainian]
- Voinalovych, 2005 – *Voinalovych, V.* (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian]

Отримано 28.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 07.11.2025

Прийнято до друку 13.12.2025

Submitted 28.09.2025

Received in received form 07.11.2025

Accepted for publication 13.12.2025